Opponensi vélemény Takács Miklós: A középkor régészete az észak-balkáni térségben című akadémiai doktori értekezéséről

Takács Miklós minden tekintetben alapvető munkája olyan szerteágazó elemzés, amely számos kérdést vet fel az opponens számára, messze túlmutatva a konkrét munka értékelésén. Így véleményem első részében néhány általános kérdést kívánok felvetni, elsősorban a munka időszerűsége és a munkában vállalt célkitűzésének kapcsán.

Mindezek előtt azonban szükséges egy általános megállapítást is megfogalmazni, amely az opponens feladatával és lehetőségeivel áll kapcsolatban. Takács Miklós munkája nem csupán hatalmas szakirodalomra támaszkodik (150 oldalas bibliográfia), hanem ezzel együtt szinte megoldhatatlan feladat elé állítja opponensét. A munka legnagyobb részét kitevő szakirodalom ugyanis olyan nyelveken jelent meg, amelyek egy részét a disszertáció szerzője szinte anyanyelvi szinten tud kezelni, míg bírálójának bizonyos nyelvű publikációk esetében legfeljebb arra volt lehetősége, hogy legalább a legfontosabb információkat nyomon tudja követni. Nyilvánvaló, hogy egy opponensi bírálattól nem várható el, hogy mindazokat a műveket tanulmányozza, amelyet a szerző használt, bizonyos alapmunkák mélyebb ismerete viszont elengedhetetlen. Régészeti szakmunkák esetében az idegennyelvű szakirodalmat folyamatosan használó szakember számára kialakul egy olyan gyakorlat, ahol a nyelvi alapformák viszonylagos ismeretével az ember megtanul „régészül" olvasni, főleg ha sírok, épületek vagy leletek bemutatásáról van szó, és főleg ha a szakmában bevett és általánosan alkalmazott illusztrációk (felszínrajzok, stratigráfiai ábrák, edény profilrajzok, stb.) is segítik a megértést. Takács Miklós munkája viszont a régészeti interpretációk olyan szintjével foglalkozik, ahol ez „régészül" való idegennyelvi olvasás már nem segít. Így az opponens kénytelen volt sok esetben a disszertáció szerzőjének értelmező fordítására és összefoglalására támaszkodni, abban a biztos meggyőződésben, hogy keresve sem találhatott volna jobb vezetőt ebben a nyelvi dzsungelben, mint Takács Miklóst.

A középkor régészete, vagy méginkább a középkori régészet a különböző korokkal foglalkozó régészeti tudományágak között a legkésőbb kialakultak közé tartozik, hiszen a modern értelemben vett középkori régészetet leginkább csak a II. Világháború utáni időszaktól számíthatjuk. Ugyan a 19. századtól kezdődően voltak olyan kutatási területek, megközelítési módok, amelyeket ma a középkori régészet körébe sorolunk, de ezek mégsem alkottak olyan koherens egészet, mint az elmúlt évtizedekben önálló tudományágként is megjelenő középkori régészet. Így könnyen megérthető, miért hiányoznak azok a nagy

monografikus összefoglalások, amelyek mind historiográfiai szempontból, mind pedig teoretikus, módszertani sőt ideológiai szempontokat is figyelembe véve foglalják össze egy-egy terület középkorral foglalkozó régészeti kutatásait. Viszonylag régóta vannak ugyan kézikönyvként is használt művek, amelyek ezen tudományág legfontosabb jellemzőit foglalták össze, de ezek a munkák nem foglalkoztak mélyebben azzal a kérdéssel, hogy egy-egy nagyobb történeti régió középkori régészete milyen hatások alatt és milyen keretek között fejlődött. Helen Clarke, Günther Fehring vagy Sauro Gelichi alapvető összefoglalásai eleve regionális fókusszal tárgyalták a témát, de korántsem azzal a célkitűzéssel, hogy a tudományos munkák hátterében meghúzódó történeti folyamatok, ideológiai hatások, a szakmai kérdéseken túlmutató célkitűzéseket is megvizsgálják. Takács Miklós disszertációjával tehát eleve olyan célt kívánt megvalósítani, amelyben kevéssé támaszkodhatott előzményekre, mintákra. Vállalkozásának úttörő jellegét az is jó mutatja, szinte csak egyetlen olyan monográfiát említhetünk, amely megkísérelt a szűken vett szakmai-kutatási kérdéseken túllépve általános képet nyújtani egy terület középkori régészetéről. A Visions of the Past című kötet, amely a svéd középkori régészet hatalmas, monografikus feldolgozása, kétségkívül a legteljesebb munka egy adott országban folyó kutatások történetének, vizsgálati módszereinek és kérdésfeltevéseinek összefoglalásával, de korántsem jelenti a téma komplex historiográfiai elemzését. Egy ilyen vállalkozás nehézségét mi sem mutatja jobban, mint hogy ebben az esetben egy egész szerzői csoport dolgozott azon, hogy a munka megfelelő keresztmetszetét adja egy skandináviai ország középkori régészetének. Takács Miklós viszont egyedül vágott bele egy egész régió kutatási problematikájának feltárásába. És ebben az esetben nem egy országról van szó, még akkor sem, ha sokáig a terület egy modern állam, Jugoszlávia, részét képezte. A munka azonban Bulgária és Albánia vonatkozó szakirodalmát és kutatási folyamatait is feldolgozza, amelyek mindvégig rendkívül különböző politikai és tudományos keretben jöttek létre. Ilyen értelemben tehát a disszertáció egyedülálló, a nemzetközi szakirodalomban is szinte példa nélküli vállalkozás.

A munka általános értékelése kapcsán ugyanakkor az sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a munka célkitűzése és megközelítési módja viszont teljes mértékben beilleszthető egy olyan nemzetközi folyamatba, amely a régészeti kutatásokat nem csupán a konkrét tudományos kérdések, módszerek, ásatások vagy éppen jelentős felfedezések együtteseként kívánja bemutatni, hanem beágyazva mindezen kérdések történeti háttér vizsgálatába a jellemző személyi, intézményi és tudományszervezeti vonatkozások felvázolásával. Olyan komplex historiográfiai megközelítésben tehát, amely a tudományos

kutatás mozgatórugóit, társadalmi kapcsolatrendszerét ugyanúgy vizsgálja, mint az egyes régészeti koncepciók kialakulására ható politikai és ideológiai folyamatokat, beleértve ebbe az egész tudományterület történeti változását, az általános történeti folyamatok összefüggésében. Ez a megközelítési mód viszont korántsem idegen a legújabb régészettel foglalkozó tudománytörténeti munkák esetében. Takács Miklós munkájának újdonsága ebben az esetben nem annyira az alkalmazott módszerben fogható meg, hanem abban, hogy az általa vizsgált terület és korszak tudományterületének vizsgálata olyan történelmi jelenségek kutatásához, például a nacionalizmus problémájának megértéséhez, nyújthat alapvető fontosságú eredményeket, amelyben mindeddig a középkori régészetet alig vették figyelembe.

A régészet tudományát a 20. század utolsó évtizedeiben teljesen átalakító „forradalom" nem csak arról szól, hogy milyen új módszerekkel, milyen új kronológiai rendszereket fogadunk el, vagy éppen vetünk el, hanem sokkal inkább arról, hogy ebben a tudományban évtizedek, sőt néha több mint egy évszázada alkalmazott kutatási koncepciók mennyiben alkalmasak egyáltalán arra, hogy a múlt egyes korszakait valóban feltárjuk. Az „Újrégészet", és mindaz ami körülötte van, azonban ennél sokkal nagyobb hatást is kiváltott. Arra késztette a kutatókat, hogy kritikailag szembenézzenek egy tudományterület hagyományos kérdésfeltevéseinek, szakmai következtetéseinek hátterével, az azokat befolyásoló vagy torzító folyamatokkal. Ez egyfajta szembesülés is volt azzal, hogy a régészet miként szolgált ki politikai rendszereket, vagy szolgált ideológiai alapként politikai irányzatokhoz. Éppen az utóbbi évtizedben sokasodtak meg azok a munkák, amelyek egy ilyen folyamatnak a legszélsőségesebb vonatkozásait tárták fel, például a III. Birodalom és a régészet kapcsolatrendszerét, vagy még tágabban az egész fajelmélet és a régészeti kutatások összekapcsolódását. És ha még távolabbi példákra is gondolunk, akkor azt sem szabad elfelejteni, hogy a gyarmati rendszerek és a birodalmi ideológiákban miként játszott szerepet a „civilizáción" kívül maradt népek régészeti kutatása, vagy éppen meglévő kultúrájuk kisajátítása. Mindezekkel együtt, vagy még inkább mindezen kutatások mellett kevés kísérlet történt arra, hogy a középkori régészet ideológiai, politikai vagy éppen nemzeti, nemzetiségi viszonyait feltárják, annak ellenére, hogy szinte nincs is olyan európai ország, ahol a középkor régészetének eredményei, a feltárt emlékek vagy azok interpretációja ne játszott volna, vagy ne játszana fontos szerepet a nemzetépítés vagy a modern nemzetállamok kialakulásának ellentmondásos folyamatában. És arról sem szabad elfelejtkezni, hogy a középkori régészet előzményei között mindenképpen ott szerepel a kereszténYrégészetnek nevezett kutatási tradició, amely megkerülhetetlenül felveti annak a kérdését, hogy mit tekintünk keresztény emléknek, melyik kereszténység emlékeiről beszélünk, és ebben az

összefüggésben a „pogányság” emlékei, vagy más vallások régészeti emlékeinek (pl. iszlám) kutatása mennyiben tartozik a tudományos vizsgálatok feladatai közé, hamár ilyen kategóriákat is használunk a tudományos vizsgálódásokban. Nem kell hosszan érvelni amellett, hogy ezen kérdések kutatásának egyik legjobb terepe éppen a Balkán lehet. Sajnos azonban azzal is szembe kell nézni, hogy a tudományos kíváncsiság mellett sokkal súlyosabb problémák miatt is foglalkoznia kell a régészetnek ezekkel a kérdésekkel, különösen a világnak ezen a részén.

Mindezen megjegyzések nyomán még inkább időszerűnek találjuk, hogy Takács Miklós egy olyan régió, az Észak-Balkán területét dolgozta fel, amely nem csupán a kontinens régészeti kutatása szempontjából kiemelkedő fontosságú, hanem a 20. század történetének megértéséhez is alapvető szempontokkal szolgál. A jelenkori Európa békéjét megrázó balkáni háború volt a legborzasztóbb bizonyítéka annak, hogy a szélsőséges nacionalista eszmék miként pusztíthatják el rokon népek kultúráját és emlékeit, és ebben a küzdelemben fontos szerepet kaptak a régészeti kutatásokra, koncepciókra támaszkodó érvek, elképzelések, amelyek nem tudományos viták elemeként, hanem pusztító ideológiák részeként bukkantak fel. Ez már önmagában is azt jelentené, hogy szükség van egy kritikus szembenézésre egy olyan tudományág esetében, amely sem gyökerei miatt (keresztény régészet) sem pedig speciális tudományos besorolása miatt (nemzeti tudomány) nem akar, és nem is tud elszakadni a mai politikai folyamatoktól. Ezt a szembenézést is céljai közé helyezte a disszertáció szerzője, amely még inkább időszerűvé teszi művét, mind a nemzetközi, mind a regionális, mind pedig a hazai kutatások szempontjából. Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy Takács Miklós disszertációja egy olyan munka elvégzését tűzte ki célul, amely nem csupán időszerű volt, hanem alapvetően szükséges ahhoz is, hogy a középkori régészetet, mint egész európai problémát világosabban megérthessük. Ez az a régészeti tudományterület ugyanis, amely az általa vizsgált korszak és a hozzá kapcsolódó vallási kérdések miatt nem tudja függetleníteni magát a nemzeti és vallási ideológia hatásaitól, még akkor sem, ha semleges pozíciót kívánna elfoglalni ezen kérdések jelenkori vitáiban. Mindennek megértéshez, éppen egy történeti megközelítés szükségszerűségét felismerve, elengedhetetlen, hogy a középkor régészetének problémarendszerét egy komplex historiográfiai elemzésben vizsgáljuk meg, ahogy arra Takács Miklós a jelen disszertációval mintát is nyújt a kutatás számára. Fontos azt is megjegyezni, hogy egy ilyen kritikai szembenézést valószínűleg egy olyan kutató tud a legjobban elvégezni, aki egyszerre kívülről és belülről is tudta szemlélni a vonatkozó szakirodalmat és még inkább a mögöttük mghúzódó folyamatokat. Takács Miklós rendelkezik mindazokkal a szakmai-módszertani, nyelvi és és

teoretikus ismeretekkel, amely lehetővé tette számára, hogy valódi kritikai elemzést végezzen, mintegy belülről is látva a tudományos interpretációk hátterében meghúzódó politikai és történeti folyamatokat. Hiszen először történészként elsajátította, és a jelen munkában össze is foglalta azokat az ismereteket, amelyek az előzmények megértéséhez szükségesek voltak, majd pedig megélte mindazokat a folyamatokat, amely ennek a régiónak az egyik legdrámaibb átalakulásához vezetett. Ugyanakkor szerencsés volt abban a tekintetben (ha egyáltalán lehet ennek kapcsán szerencséről beszélni), hogy valamennyire távolabbról, nem az említett régészeti kutatások intézményrendszeréhez kapcsolódva kellett vagy lehetett foglalkoznia a terület tudományos kutatásával, miközben az ott zajló események (beleértve a háborút is) egy pillanatra sem az eseményeket távolról szemlélő kutató helyzetében találták a szerzőt, hanem családi és baráti kapcsolatok sokaságával sokszorosan a régióhoz kapcsolódó, oda ezer szállal kötődő emberként. Mindezek ellenére, vagy éppen emiatt, a szerző képes volt arra, hogy igazi tudományos munkához igazodó módszertannal, megközelítési móddal és mindvégig kritikus, de nem meggondolatlanul mások felett ítéletet mondó szakemberként közelítsen a témához. Úgy vélem ez a kiegyensúlyozott, de egyben kritikus szemlélet a munka egyik legnagyobb szakmai erénye, a nemzetközi kutatás számára igazi nyeresége.

Szakmai véleményem második része elsősorban azzal kíván foglalkozni, hogy a Takács Miklós által kiválasztott elemzési módszer mennyiben vitt bennünket közelebb ahhoz, hogy megérthessük a vizsgált terület középkori régészetének alapvető kérdéseit, illetve ezen messze túlmutatva, mennyiben járul hozzá az egész régió múltfeltáró kutatásainak kritikai értékeléséhez. A disszertáció szerkezete világos választ ad az opponens számára, hogy milyen keretekben vizsgálta ezt az összetett kérdést Takács Miklós. Nyilvánvaló, hogy számára az alapvető kereteket a történeti folyamatok és az azokban résztvevő „nemzeti közösségek" jelentik. Míg az első esetében minden tekintetben érthető ez a megközelítés, a második esetében már számos kérdés merül fel. A „nemzeti közösségek" ugyanis egyszerre sokévszázados fejlődési folyamatok eredményei és jelenkori politikai törekvések megfogalmazásai. A történeti vizsgálat tehát elengedhetetlenül szükséges már a feldolgozási keretek kijelöléséhez is. A disszertáció első részében a szerző egy igen alapos és sok tekintetben hiánypótló történeti áttekintését adja az általa kutatási területként választott régió történetének, különösen az utolsó valamivel több mint egy évszázad eseményeit, és még inkább azok mozgatórugóinak összefoglalásával. Így rögtön felmerül az a kérdés, hogy mennyiben volt jó döntés ezt a területet és ezen politikai egységeket megvizsgálni. A régió lehatárolása ugyanis bizonyosan felvet módszertani és koncepcionális kérdéseket. Ugyanakkor, ha figyelembe vesszük az elmúlt évtizedek eseményeit, és különösen a régészet

alakulására ható tudományos, politikai és egyébb folyamatokat, akkor mindenképpen egyet kell értenünk Takács Miklóssal, hogy nem csak az egykori Jugoszláviát és annak utódállamait vizsgálta meg, hanem Albániát és Bulgáriát is. Ugyanakkor elemzése nem tér ki Görögországra. Ebben a döntésben nem csak az játszott szerepet, hogy mely országok tartoztak a"béketáborhoz" a vizsgált időszak egy részében, és így mennyiben voltak a régészeti kutatások a marxizmus torzító hatásainak alárendelve, hanem az is, hogy az államalakulás, a nemzetépítés folyamatában, mely területek voltak inkább szinkronban. Ugyanakkor a disszertáció, ahol szükséges volt, kiterjesztette vizsgálódásainak a határát olyan környező területekre is, amelyek nélkül az észak-balkáni régészeti kutatások, és azok kihatásai sem érthetőek meg. Így részét képezi például az elemzésnek a Bielo Brdo kultúra kapcsán az ezzel kapcsolatban megfogalmazott magyar elképzelések vizsgálata ugyanúgy, ahogy Macedónia és annak régészeti öröksége kapcsán megkerülhetetlen a makedón történelem és annak modern görög interpretációjának vizsgálata. A munka földrajzi keretei tehát teljes összhangban vannak a megfogalmazott célkitűzésekkel. Ugyanezt mondhatjuk el a kronológiai keretekről is. Teljesen egyetértek a szerzővel abban, hogy nem húzott határt a kora középkor (más terminológiákban népvándorláskor) régészete és a klasszikus értelemben vett középkor régészete között. Éppen olyan kulcskérdések mint az ethnogenezis, vagy a középkori államok és egyházi szervezetek kialakulása, vagy még inkább ezek modern nemzetállami interpretációja indokolja azt, hogy ne húzzunk mesterséges határt valahol a 9-10 századnál. Egy ilyen határvonal húzása a bolgár emlékanyagnál eleve értelmetlen lenne, de ugyanúgy nem kerülhetne sor a horvát ethnogenezis korai szakaszának kritikai elemzésére, ha csupán a modern értelemben vett államalakulás kérdéseit vizsgálnánk régészeti szempontból is. A kronológiai keretek helyes megválasztása mellett az opponensnek még egy fontos elemre kell felhívnia a figyelmet ezzel kapcsolatban. Valószínűleg nehezen találunk még Takács Miklóson kívül olyan középkoros régészt, aki olyan otthonosan mozog akár a temetőelemzés, a telepkutatás vagy éppen az épületrégészet területén, hogy valóban kritikailag tudja értelmezni a kora középkor jellegzetesen ethnocentrikus elemzéseit, vagy akár középkori egyházi épületek vélt vagy valós keleti vagy nyugati párhuzamait. Ez pedig ebben az esetben kulcskérdés. Csakis biztos módszertani alapokkal lehet olyan historiográfiai elemzést végezni, ahol a kritikai elemzést végző régész valóban el tud vonatkoztatni a nemzeti kutatási tradiciókban tovagörgetett koncepciók, toposzok vagy éppen más megoldásokat kizáró elképzelésektől, és alapvetően a régészeti és történeti forrásanyagra és annak elemzésére tudja építeni elképzeléseit. Kitűnő példát látjuk ennek az elemzésnek akár a bosnyák egyházzal kapcsolatba hozott emlékek esetében, vagy éppen az etnikai, társadalmi és

vallási interpretációkat egyszerre felszínre hozó speciális emlékcsoport a kő síremlékek (stećak, stećci) esetében. A munka egyik legnagyobb érdeme tehát, hogy kutatási problémákat foglal össze, azok historiográfiai vonatkozásaival együtt, de közben biztos kézzel nyúl az egyes kérdések kutatási módszertanának problémáihoz, mutat rá az interpretációk ellentmondásaira.

A részletes történeti keretek felvázolása mellett Takács Miklós ehhez egy többrétegű elemzést végzett el. Egyrészt kutató személyiségek pályájának felrajzolásával, másrészt az általuk képviselt elképzelések számbavételével, tudományos véleményük fejlődésének, alakulásának bemutatásával. Ez azonban nem egyszerű életrajzi vagy tudományos munkásság felsorolást vagy összefoglalást jelent. Akár önálló kisebb tanulmányként is helytálló elemzések sorakoznak, logikus felépítésben. Az egyik legárnyaltabb ilyen elemzés, a régió régészetében méltán fontos szerepet játszó Kovačević professzor bemutatása, munkásságának máig ható elemeivel és ugyanakkor az egyes kérdésekben elfoglalt vitatható álláspontjával együtt jól példázza, hogy egy kutató mennyiben tudott önálló álláspontot megfogalmazni tudományos érvelés alapján, és mennyiben tudta függetleníteni magát saját korának sokszor torzító hatásai vagy elvárásai mellett. De ugyanilyen árnyalt elemzést talűlunk a terület régészetének egy másik, más módon meghatározó alakjának, Zdenko Vinskinek a munkásságáról. Más esetekben apró információk, háttéradatok világítják meg, hogy miként jelentek meg a legszélsőségesebb régészeti értelmezések és szörnyelméletek mellett (boszniai piramisok) kiegyensúlyozott, árnyalt vélemények. A boszniai kérdések kapcsán elég csak itt Srećko Džaja, vagy éppen a történész Dobravko Lovrenović elképzeléseinek, sommás, de nagyon találó értékelésére hivatkozni Takács Miklós munkájából. Ugyanez a kiegyensúlyozott értékelés jelentkezik akkor is, amikor valóban a régészeti adatok és leletek szélsőségesen nacionalista interpretációjáról van szó, vagy azoknak aktuálpolitikai kapcsolatrendszeréről, mint például például Đorđe Janković munkáinak elemzésekor. A személyekhez kapcsolódó értékelések elsősorban részletgazdagságukkal tűnnek ki, másrészt az általuk kiváltott hatások elemzésével. Így válnak egyedi tudományos pályafutásokból tendenciákat megmutató historiográfiai jelenségekké.

Takács Miklós elemző munkájának egy másik fontos eleme a régészeti intézménytörténet elemzése. Ebben az esetben sem száraz adminisztrativ elemekre fokuszáló felsorolást kapunk, ami sokszor a historiográfiai munkák ilyen jellegű részének megszokott eleme, hanem jól kiválasztott példák illusztrálják, pontosabban támasztják alá a szerző által kifejtett gondolatokat. Kitűnő példája ennek a szarajevói Zemljaski Muzej korai történetének

felvázolása, vagy éppen munkatársainak helytállása a város ostroma alatt, vagy éppen a zágrábi régészeti múzeum névváltozásainak valóban tanulságos említése.

Egy régészeti témájú historiográfiai munka természetesen nem képzelhető el bizonyos kiemelkedő lelőhelyek kutatásának kritikai elemzése nélkül. Ilyen például Preszláv vagy Pliszka kutatása, vagy a madarai emlékek interpretációja, de ide tartozik az albániai Butrint olasz kutatásainak árnyalt bemutatása, vagy éppen az ott folyó legújabb nemzetközi projekt említése sem. A szerző figyelmét az apró, de akár fontos elemeket tartalmazó részletek sem kerülik el. Így szerepel a bulgáriai Durankulak ősbolgár településének kutatása, amely egyszerre volt egy központilag, a politikai hatalom által preferált téma kutatásának eredménye, és egyben melléktermék egy nagyon fontos őskori lelőhely ásatásának. Ezeknél a példáknál a részletesség, adatgazdagság valóságos előny, úgy, hogy a szerző közben nem veszik el a részletekben, hanem a nagyobb folyamatok keretébe tudja ágyazni ezen információkat. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy mindent bele akarna szorítani egy jól elképzelt prekoncepcióba vagy magyarázatba. A környezetükben, saját korukban speciális nézeteket megfogalmazó régészek, az egyedi interpretációk megtalálják helyüket ebben a történeti elemzésben. Ez elsősorban azzal függ össze, hogy a bevezető rész történeti összefoglalása mindvégig keretet ad az elemzésnek, de nem jelenti azt, hogy a szerző determinisztikus módon látná az egyes régészeti koncepciók vagy kutatói állásfoglalások kialakulását. A régész egyénisége, ellentmondásos, sokszor nehezen megmagyarázható folyamatok állnak a háttérben, még olyan szésőségesen brutális és tudomány, kultúra és vallás pusztító rendszerek elemzésében is, mint Enver Hoxha korának régészeti kutatásai. A munka egyik legszemléletesebb elemzése a Szkander bég emékmű megszületésének körülményeinek bemutatása, beleértve egy több valláshoz kötödő hely deszkralizációját is. Ehhez már csak azt tehetjük hozzá, hogy a hely ma is ellentmondásokkal terhes, elég ha csak az emlékmű/templom felett húzódó vár és erődítmény legalább ennyire ellentmondásos jelenkori történetére utalni. A politikai rendszerek általános jellemzői, az általuk determinált folyamatok azonban sokszor maguk is nagyon ellentmondásos folyamatokat indíthatnak el. Ennek kapcsán az opponens utalna egy olyan apró, de a mai tudományos kutatásokat is befolyásoló tényezőre, ami jól megvilágítja ezt a ellentmondásosságot. Takács Miklós munkájában más összefüggésben említésre kerül, hogy a bolgár pártvezető Todor Živkov hatalomra kerülése mennyiben változtatta meg az ország történetének alakulását, de a pártvezető személyes hatása a régészetre vonatkozóan is érezhető, sőt bizonyos fokig máig is hatással van. A történeti furcsaságok körébe sorolható, hogy az általa támogatott speciális

szófiai iskola miként tudta kinevelni a klasszikus nyelveket magas szinten tudó fiatalokat, amely ma is fontos tényezője a bolgár középkor történeti és régészeti kutatásának.

Egy ilyen hatalmas témát és sokféle problémakört összefoglaló munkánál könnyűnek látszik ha nem is hibákat, de inkább hiányzó részeket, esetleges hangsúlyeltolódásokat találni. Az opponensnek azonban őszintén be kell vallania, hogy ebben a vonatkozásban is nehéz fogást találnia Takács Miklós munkáján. Legfeljebb arra hagyatkozhatunk, hogy egy-két kérdésben másképp interpretálnánk egyes személyek, vagy kutatások jelentőségét. Mégegyszer visszatérve a boszniai kutatások vizsgálatára, véleményem szerint Pavao Anđelić alakja és munkássága az általános pozitiv értékelés mellett még további hangsúlyt is kaphatott volna. Éppen a legújabb kutatások (boszniai királyi központok, síremlékek, ferences kolostorok) mutatták rá arra, hogy Anđelić korát valóban megelőzve ismert fel nagyon fontos kapcsolatokat és fogalmazott meg olyan hatásokat, amelyek teljesen kívül esnek a nacionalista eszmék által torzult elképzelések közül. Tette ezt egy olyan korszakban, amikor a politikai helyzet miatt a középkori magyar-bosnyák kapcsolatok felemlegetése nem volt éppen támogatandó irány. Annak ellenére, hogy a modern értelemben amatőr volt a régészek között, megfigyelései ma is a legfontosabbak közé tartoznak. Ennek mindenképpen fontos bizonyítéka az is, hogy a bosnyák királyság monografikus feldolgozója, a már korábban említett Dobravko Lovrenović éppen ezen közép-európai (köztük) magyar kapcsolatokban látja a korszak egyik legfontosabb ismérvét. Ebben a vonatkozásban Anđelić tehát mindenképpen úttörő szerepet vitt. Ugyancsak a bosnyák kutatások egyik fontos tematikájához lehet fontos szempont, hogy a Takács Miklós által is tárgyalt Marian Wenzel munkásságának egy jelentős része még mindig publikálatlan. A hagyatékban lévő anyag, noha egyértelműen a figurális formakincs szempontjából kívánta megoldani a stečak kérdését, mégis fontos lehet abból a szempontból, hogy egy olyan emlékcsoportról készített felmérést, amely sajnos az elmúlt évtizedekben súlyos károsodáson ment keresztül. Ugyanakkor csak egyetérteni tudok a disszertáció szerzőjével abban, hogy a stećak problémájának egyik megoldási lehetősége a jól dokumentált felmérések és régészeti kutatások, különösen pedig a településtörténeti vizsgálatok keretében képzelhető el.

Az opponensi vélemény szerzője már korábban is elismerte, hogy nehezen talál kifogásolni valót, hibát a munkában. Ha mégis kritikai megjegyzéseket kellene tenni, akkor azok elsősorban nem arra vonatkoznak, hogy mi nem jó a disszertációban, hanem arra, hogy még milyen kérdések merültek fel, amelyek tovább gondolhatóak a téma kapcsán. Itt elsősorban nem arra gondolok, hogy még minek kellene benne lennie a disszertációban, mert igen csak nehéz lenne további elvárásokat megfogalmazni. Sokkal inkább arról van szó, hogy

ha Takács Miklós még erőt érez magában arra, hogy a téma egyes vonatkozásait továbbfejlessze (még egyszer hangsúlyozva, nem ebben a disszertációban), akkor milyen témák érdemesek továbbgondolásra.

Az egyik ilyen téma a régészeti teoretikus kérdések problémája. Az nyilvánvaló, hogy a nacionalista interpretációk miatt minden ami etnikai azonosítással összefüggő kérdés, vagy bárhogy is reflektál az ethnogenezis problémájára, az forró téma az észak-balkáni régió kutatásában. Arra viszont kevesebb információt találtam a munkában, hogy az általános régészeti teoretikus kérdések mennyiben érintették meg a régió régészeit. Jól ismert jelenség, hogy Kelet-Közép-Európa, de még bizonyos értelemben Közép-Európa (német régészet) régészete is egészen a közelmultig igencsak távoltartotta magát az angolszász világban folyó, sőt mintha bizonyos értelemben már le is zajlott nagy teoretikus vitáitól. Ebben biztosan szerepet játszottak a keleti területek elzártsága és ideológiai kényszerei is, de ezek mellett a hagyományosan kronológia és tipológia centrikus megközelítés is. A 1960-as majd méginkább az 1970-es évek Jugoszláviája azonban ebből a szempontból más világot jelentett. Az utazási szabadság és a beáramló nyugati kultúra még ezen a téren is éreztette a hatását. Az 1970-es évek végén ösztöndíjjal Belgrádba került régész hallgató nem csak a nyugati beat lemezek sokaságán csodálkozott el, hanem az ottani könyvtárak nyugati könyvein és az ott gyakran (nem csupán dalmáciai üdülés miatt) felbukkanó nyugati kollégák sokaságán is. Különösen az ősrégészetben volt ez egyértelmű, és olyan emlematikus lelőhelyek kutatása kapcsán, mint például Lepenski Vir. Ennek kapcsán, pedig elég nyilvánvaló, hogy az őskori kronológiát sokszor feje tetejére állító új kormeghatározások, a váratlan régészeti leletek egész régész nemzedékek által felállított koncepciók újragondolását váltották ki. Vajon a középkori régészetre ezek az elképzelések nem hatottak? Ugyanúgy a nemzeti történelem, a leletek etnocentrikus elemzése maradt meg alapvető keretnek akkor is, amikor a korszak kutatói legalább is sokkal nagyobb mozgási szabadsággal rendelkeztek, mint magyar vagy cseh kollégáik, nem is beszélve a bolgár keletnémet vagy orosz régészekről. De ez fordítva is igaz volt. Olyan konferenciákat, programokat tudtak szervezni a Jugoszláviában, amelyre tényleg a világ bármely országából el tudtak jönni a téma kutatói. Ebben a vonatkozásban elég ha csak a nagy nemzetközi érdeklődést kiváltí csébi avar leletekre, pontosabban a sírokban talált menora diszes téglákra, és az azok miatt szervezett konferenciára gondolunk. A kapcsolatok tehát mindenképpen sokkal intenzívebbek voltak, mint a régió más országaiban. Valóban ennyire teoretikus vitáktól mentes maradt ennek a korszaknak a régészete, ahogy ez sok munkából kirajzolódni látszik? Ez mindenképpen olyan kérdés, amit egyszer érdemes lenne részletesebben megvizsgálni.

Az opponens egy másik hasonló jellegű megjegyzése egy még általánosabb kérdésre vonatkozik. Takács Miklós egész munkája, a disszertáció minden fő kérdése, a tézisek és a történelmi keret felvázolása is meggyőzősen bizonyítja azt, hogy a régió középkori régészete alapvetően nem megérthető a nacionalizmus vagy sok esetben sovinizmus gondolatrendszere nélkül. Kérdés azonban, hogy mennyiben érthető meg a régió nacionalizmusa, vagy éppen annak legszélsőségesebb formái, amelyek az etnikai tisztogatásig vagy éppen egymás kulturális örökségének elpusztításáig is eljutott, mennyiben érthető meg a régészet nélkül. A téma alapkutatásainak hatalmas irodalmában, elég ha csak olyan alapvetésekre gondolunk, mint Ernest Gellner munkássága, a nemzetállamok megszületése, a 19. századi nacionalizmus részletes elemzést kapott. Ezekben a munkákban azonban, valószínüleg éppen az ehhez a disszertációhoz hasonló alapkutatások hiánya miatt a régészet nem sok szerepet kapott. Elképzelhető-e, hogy az említett folyamatok megértéséhez közelebb visz bennüönket az, hogy ha a régészeti leletek ilyen mozgósító erejét is figyelembe vesszük. Az „emlékezet helyei" sok esetben ebben a régióban, ahogy erre a disszertáció is rámutat, éppen régészeti lelőhelyek. Vajon a nacionalizmus megértéséhez nem járulhatna-e hozzá egy ilyen szempontú elemzés?

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Takács Miklós disszertációja kítűnő munka, amely alapvetően új kérdésfeltevéssel, úttörő módon vizsgálta meg az észak-balkáni régió középkorának régészeti kutatását. Elemzése mintaszerű, következtetései megalapozottak. A munka minden tekintetben megfelel az akadémiai doktori fokozat követelményrendszerének, ezért nyilvános vitára tűzését messzemenően támogatom. Emellett fontosnak kívánom rögzíteni, hogy a munkát a legrövidebb időn belül ki kellene adni, mégpedig idegen nyelven. A munka a nemzetközi irodalomban is egyedülálló és csak egy a széles nemzetközi kutatói körökhöz eljutó kiadás esetén lehet azt remélni, hogy eljut mindazokhoz, akik e téma érintetjei, és kutatói. Egy ilyen munka idegennyelvű megjelentetése annak a bizonyitéka is lenne, hogy a magyar tudomány, és ezen belül a régészet, mennyire képes a helyi tudományos problémákon felülemelkedve, valóban nemzetközi kitekintésben kutatni. És végül egy személye megjegyzést is szeretnék tenni. Köszönöm a disszertáció szerzőjének, hogy olyan sok fontos publikációval megismertetett, amelyek egy része számomra biztosan ismeretlen maradt volna ezen disszertáció nélkül.

Budapest, 2013. október 23.

Dr. Laszlovszky József
régész, a történettudományok kandidátusa